

ПЕРЕСЕЛЕНСЬКА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В НІМЕЦЬКИХ НАЦІОНАЛЬНИХ РАЙОНАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ПЕРІОД НЕПУ

Аналізуються особливості переселенської політики в німецьких районах Півдня України в 20-х рр. ХХ ст. у взаємозв'язку із землепорядними заходами.

Ключові слова: німецькі райони, землеустрій, переселенська політика.

Анализируются особенности переселенческой политики в немецких районах Юга Украины в 20-е гг. ХХ ст. во взаимосвязи с землеустроительными мероприятиями.

Ключевые слова: немецкие районы, землеустройство, переселенческая политика.

Analyzes the characteristics of resettlement policy in the German areas of southern Ukraine in the 20s of the twentieth century. in conjunction with land surveying activities.

Key words: the German areas, land surveying, the resettlement policy.

Історичний досвід запровадження на українському терені адміністративно-територіальних перетворень повертає посилену увагу суспільства. У зв'язку з цим наукову та практичну зацікавленість викликає дослідження різних аспектів розвитку німецьких національних районів України, в тому числі і особливості переселенської політики за часів непу.

Із встановленням радянської влади всі землі, що вважалися нетрудовими, оберталися до загальнонаціонального державного земельного фонду (держфонду), з якого селяни наділялися землею за встановленою розкладковою одиницею, а земельний залишок утворював колонізаційний фонд (колфонд). Встановлення землекористування за їдацькими нормами призвело до значного зниження землезабезпеченості колоністських господарств (як-от, у Хортицьких колоніях, де запровадження норм у 1,85 та 2,13 дес. на їдока спричинило появу господарств розміром у 2 дес., хоч меноніти у численних зверненнях до уряду наполягали, що при наділі менш 32 дес. селянин не має можливості раціонально господарювати [1, с. 101-102].

Крайнє загострення соціально-економічної ситуації в німецьких колоніях (в першу чергу земельного питання) і, як наслідок, масова еміграція населення, а також наполегливе бажання колоністів відновити власні адміністративно-територіальні утворення як форму захисту своєї національної самобутності, змусили радянське керівництво піти на екстрені заходи у вигляді прискорення землепорядних робіт вкупі із здійсненням переселенських заходів та одночасним проведенням національного районування. 16 липня 1924 року Президією ВУЦВК були заслухані пропозиції комісії по обстеженню менонітських і німецьких колоністських поселень Катеринославської та Донецької губерній, на думку якої однією з причин невдоволення колоністів і, як наслідок, прагнення емігрувати до США та Канади з'явилася неурегульованість земельних відносин та землекористування

в колоніях [1, с. 103]. Було визначено за необхідне: негайне проведення землеустрою у відповідності з нормами, встановленими Наркомземом; організація добровільних переселенських груп для розвантаження колоній; бронювання Наркомземом ділянок землі з колонізаційного фонду для німців-переселенців, зокрема, для менонітів; надання переселенського фонду усередині колоній виключно колоністам; припинення відрізання землі від колоній та заходів по вселенню в колишні німецькі землі переселенців (особливо духоборів) до проведення землеустрою та ін.

За підрахунками Наркомзема, для збільшення землекористування німецьких колоній за встановленими нормами достатньо було вилучити з колонізаційного фонду приблизно 50 тис. дес. (хоч і зазначалося, що раніш від колоній було відрізано 350 тис. дес.) [2, с. 215]. У жовтні 1925 року постановою Президії ВУЦВК та РНК УСРР «Про землеустрій німецьких колоній» колоністам було відведено 51930 га землі [3, с. 34]. Тож, про повернення колоністам землі у повному обсязі не йшлося. Зменшені земельні норми не тільки не дозволяли розв'язати земельну проблему в німецьких і менонітських колоніях, але і ставали наперешкоді звичним для колоністів традиційним методам господарювання, бо унеможлилювали (через економічну невідповідність) використовуваний раніш машинний обробіток землі [2, с. 214].

На місцях виконання постанов та рекомендацій центру наштовхувалося на цілий ряд труднощів як через непослідовність вказівок, так і повільність й нерозторопність нижчестоящих інстанцій при проведенні землеустрою в німецьких поселеннях, що ще більш посилювало недовіру німецьких поселенців до радянської влади й живило емігрантські настрої (найсильніші серед менонітів, які вважали складені умови непридатними як для економічного виживання, так і для відправлення своїх релігійних потреб). На початку 1926 року член ЦКНМ при ВУЦИК Гафтель звернувся до секретаря ВУЦИК Буценко з доповідною запискою, у

якій попереджав, що тимчасове затишшя в земельних спорах німецьких колоністів з ненімецькими сусідами і зменшення еміграційної активності викликано очікуванням колоністами безвідкладного законодавчого розв'язання земельного питання державним керівництвом, яке необхідно здійснити негайно [4, арк. 43]. Однак постановою ВУЦВК від 3 лютого 1926 року «Про землевпорядкування німецьких колоній» норми наділення землею німецьких колоній були змінені в бік зменшення, бо тепер прирізка допускалася тільки колоніям, котрим при загальному розподілі земель оставлено менш 16 дес. на двір., а практичне здійснення землевпорядних заходів значно розтягнулося у часі.

З огляду на підрахунки Держплану України про наявність на сер. 1920-х років до 5 млн «лишніх» людей у сільському господарстві переселення селян на вільні землі, розгорнуте одночасно із заходами по землеустрою, набувало особливого значення [5, с. 56]. Серед засобів розміщення надлишку сільського населення поряд з інтенсифікацією сільського господарства, розвитком промисловості, експорту і кустарних промислів, меліорацією незручних земель називалося і переселення на Південь України [4, арк. 7].

В УСРР через малоземельність і крайню перенаселеність лісостепової зони колонізаційний фонд цілком знаходився у степовій смузі (58,6 % якого припадало на Одеську губернію, що займала в степовому регіоні перше місце в колонізаційному земельному резервному фонді). Перед поселенням колфонд повинний був бути землевпорядкованим (треба було провести обмежування кожної ділянки, улаштувати колодязі, провести дороги та ін.), що далеко не завжди здійснювалося на практиці. Не дивно, що переселення колоністів на колфонд Ландауського району швидко набуло катастрофічного характеру через безводність відведених земель, які вимагали великого обсягу меліоративних робіт із значними капіталовкладеннями [6, с. 81-82]. Наділення переселенців польовою землею провадилося не на їдока, а на сім'ю (двір) по 15 десятин. За правилами, діючими до 1 жовтня 1925 року, сім'ї, що переселялися, повинні були об'єднатися в переселенські товариства. Склад кожної сім'ї мав бути не менш 5 чоловік при 2,5 робочих силах з матеріальною забезпеченістю не менш 500 карбованців або сільськогосподарським реманентом. Політика, орієнтована на відбір для переселення селянських господарств, які володіли необхідними матеріальними ресурсами для улаштування на новому місці, була пов'язана з відсутністю у держави засобів, необхідних для надання допомоги незаможникам, що переселялися. Однак очікуваних результатів таке спрямування не дало, так як за даними округів 60 % прибулих і тих, хто йшов на переселення, складала незаможні господарства. Під тиском обставин, що склалися, Президія ЦВК СРСР у постанові від 30 липня 1926 року вказала на необхідність залучати до переселення незаможні верстви села [4, арк. 10, 12зв.]. Тепер ставка робилася на переселення багатосімейних дворів з достатнім запасом робочої сили.

У 1927 році колегією Наркомзему в степових округах з виділених, згідно постанові ВУЦВК від 3 лютого 1926 року, 51930 га для безземельних і

малоземельних німців-колоністів, з колонізаційного фонду виокремлювалося 48370 га, з державного фонду місцевого значення 3560 га [2, с. 217].

Організовані владою переселенські заходи радикально не покращили земельну ситуацію в німецьких районах Півдня України, оскільки часто-густо наряди Наркомзему направлялися округами в райони, які зовсім не вимагали переселення. Також Наркомзем змушений був визнати, що на початку 1920-х років, особливо у «страхітливому» 1921 році, почався стихійний рух населення лісостепу на Південь і «прибулі першими зайняли кращі шматки і за якістю ґрунту і за забезпеченістю водою» [4, арк. 9зв.].

Хоч колонізаційні фонди призначалися як для внутрішньоокругового, так і позаокругового розселення, однак на практиці перевага віддавалася останньому. Так, клопотання Миколаївського окрвиконкому про припинення направлення переселенців, майже половина з яких в окрузі не проживала, а відведену землю використовувала для здачі в оренду селянам сусідніх селищ, до Миколаївської округи, яка сама мала велику кількість безземельних, а також про використання залишків колфондів для внутрішньоокругового розселення, підтримки з боку Наркомзему не зустріло через крайню малоземельність в лісостеповій частині України [7, с. 13-15]. Не дивно, що у 1928 році Карл-Лібкнехтовський район мав вже значні вкраплення переселенських селищ, населених вихідцями з Чернігівської, Подільської та Київської округ [8, с. 145].

Продовження вселення на територію Пришибського і Молочанського районів представників інших національностей загрожувало перетворити ці німецькі адміністративно-територіальні одиниці у змішані. Крім невдоволення населення і політичної небажаності таких змін у доповідній записці ЦКНМ до Президії ВУЦВК від 23 листопада 1926 року також указувалося і на економічну недоцільність цих перемін через наявність у вказаних районах 1732 безземельних сімей місцевого населення навіть без включення молодих господарів [9, с. 110-112].

У той же час при визначенні кількості безземельних дворів треба враховувати можливість їх перебільшення, чому сприяв ряд чинників економічного характеру. Так, при складанні продподаткових списків деяка частина селянських господарств оголосила себе розділеною і дала перебільшені відомості про їдців, бо податковий тягар знаходився у прямій залежності від розміру господарства. Крім того, для малоземельних дворів з'являлася можливість отримати додаткову прирізку землі за допомогою поділу родини, бо за кожною утвореною внаслідок цього сім'єю зберігався максимум землі за так званою «нормою залишення» на трудове господарство. До того ж на безземельну родину виділявся і польовий наділ, і садибна ділянка, отже у перерахунку на їдця припадало більше землі, ніж при наділі до розподілу [5, с. 78, 88, 91]. Однак традиції неподільності колоністських господарств й побоювання втрати робочих рук, здатних компенсувати нестачу реманенту, та неквапливість земельних органів у землевпорядній роботі в певній мірі уповільнювали дроблення дворів.

Складність процесів, що відбувалися, відбивав зміст таємної доповідної записки голови ЦКНМ Буценка до ЦК КП(б)У від 5 квітня 1927 року, в якій

визнавалося, що за всі попередні роки радянської влади жодного разу не провадилося розвантаження колоній шляхом переселення молодих господарів, що в умовах неподільності колоністських господарств мало наслідком проживання в багатьох дворах декількох сімей. Поряд з відрізанням у колоній значного масиву земель після революції і, як наслідок, так і не ліквідованим малоземеллям це не дозволяло використовувати традиційний колоністський реманент, не розрахований на обробіток незначних земельних ділянок. Висловлювалось занепокоєння, що нерозв'язаність найпекучішого земельного питання буде сприяти новій хвилі колоністської еміграції, з якою треба боротися не тільки адміністративними, але і заходами економічного характеру. Щоб запобігти втрат матеріальних цінностей, бо кожний двір вивозив за межі СРСР від 3000 карбованців і більше, а також для використання господарських і колонізаційних здібностей колоністів пропонувалось спрямовувати їх для заселення цілих земель на Далекому Сході, в Сибіру та ін. [10, с. 117-118].

ЦКНМ пропонувала розселювати німецьких переселенців як на незайнятих землях німецьких районів України, так і на вільних колонізаційних фондах поза території республіки [10, с. 18]. Робота по переселенню колоністів в ці регіони почалася з 1925 року [4, арк. 10]. Надлишкове німецьке населення в республіці (за даними ЦКНМ) становило 8 794 осіб, з

них 4 680 осіб передбачалося переселити за межі України [4, арк. 17].

У 1927 році Наркомзем висунув «Пропозиції по інтенсифікації господарства німецьких сіл», якими передбачалося переселення безземельних німецьких і менонітських господарств за межі України (у Поволжя, на Урал, Сибір, Далекий Схід); на пільгових умовах планувалося переселити 3 640 осіб, однак ЦКНМ вимагала збільшити цю цифру до 9 760 осіб. Підрахунки чисельності майбутніх переселенців та перспективи міграційної роботи були визначені у розробленому десятилітньому плані переселення німців-селян УСРР [4, с. 113]. У 1928 році була видана спеціальна брошура «Довідник у справі переселення», в якій роз'яснювалися умови переїзду. Переселенці самі повинні були відшукати собі земельну ділянку. Однак у колоністському середовищі, незважаючи на розгорнуту державну пропаганду, гасла переселення широкого розповсюдження не набули [4, с. 113-114].

Отже, впроваджувані радянською владою за часів непу в німецьких районах Півдня України переселенські заходи так і не змогли розв'язати вкрай болісну для населення проблему землезабезпечення, а потенційні можливості економічного піднесення цих національних адміністративно-територіальних одиниць не були до кінця реалізовані через здійснювану державну політику.

ЛІТЕРАТУРА

1. Осташева Н. В. На переломе епох... Меннонітское сообщество Украины в 1914-1931 гг. / Наталья Викторовна Осташева. – М. : Готика, 1998. – 256 с.
2. Кулинич І. М. Нариси з історії німецьких колоній в Україні / Іван Маркович Кулинич, Наталія Василівна Кривець; НАН України; Інститут історії України. – К., 1995. – 272 с.
3. Васильчук В. М. Німецькі поселенці в Україні у перший період Радянської влади / Володимир Миколайович Васильчук // Вопросы германской истории : сб. науч. тр. / ред. кол.: С.И. Бобылева (отв. ред.) [и др.]. – Днепропетровск : Изд-во Днепропетр. ун-та, 2001. – С. 22–42.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 199.
5. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження / Володимир Вікторович Калініченко. – Харків : Основа, 1997. – 400 с.
6. Сільськогосподарські райони Миколаївщини. – Миколаїв : Видання Миколаївського окрвиконкому, 1928. – 149 с.
7. Матеріали к отчету Николаевского окружного исполнительного комитета VIII съезду Советов Николаевщины. – Николаев : Издание Николаевского окружного исполнительного комитета, 1926. – 144 с.
8. Вся Николаевщина. Справочная книга. – Николаев : Издание Николаевского окружного общества «Долой неграмотность», 1928. – 235 с.
9. Німці в Україні: науково-допоміжний бібліогр. покажч., 1917-1941. – К. : Кн. палата України, 1998. – 180 с. – (Серія «Етноси України»).
10. Євтух В. Б. Німці в Україні (1920-і – 1990-і роки) / Володимир Борисович Євтух, Богдан Володимирович Чирко; Центр етнології та етнополіт. досліджень Ін-ту соціології НАН України. – К. : ІНТЕЛ, 1994. – 182 с.

Рецензенти: *Шевчук О. В., д.політ.н., професор;*
Тригуб О. П., д.і.н., професор.

© Козирева М. Е., 2012

Дата надходження статті до редколегії 06.12.2011 р.